

Betlémská hvězda — fenomén astronomický, nebo literární?

1. Úvod – *off topic*, ale podstatný

Pokud se chce přírodovědně (nebo – nedejbože – filosoficky) orientovaný věřící člověk zabývat Bibli a hledat v ní přírodopisné prvky, narazí na naprostý nedostatek vhodného materiálu. Bible je tak jednoznačně orientovaná na člověka, Boží lid Israel a jeho dějiny, na vztah Boha a jeho lidu, že na přírodu jaksi nezbyl zájem ani místo. Několik málo zmínek o světě a jeho uspořádání, ony biblické přírodniny, je náhodně a zcela okrajově roztroušeno na různých místech a v různých kontextech – většinou soteriologických a doxologických kontextech –, kde mají podružnou ilustrační roli¹. Nikde v Bibli nenacházíme (s jedinou zdánlivou výjimkou) text, který by se na přírodu a svět soustředil jako na předmět systematického zájmu.

Když si z této perspektivy srovnáme Bibli s rozvinutými stvořitelstvími babylonskými nebo třeba s vědami, je to fakt tak do očí bijící a nepřehlédnutelný, že přímo volá po teologickém zhodnocení. To není žádný nový objev, za zmínku však stojí, že jedním z prvních, kdo onen přírodopisný nezájem Bible nahlas konstatoval a vyvodil z toho důsledky (čímž předběhl dobu o několik desetiletí), byl první starozákonník naší fakulty² Slavomil C. Daněk³. A stále jde o téma velmi kontroverzní. Pořád je totiž spousta teologů, kteří pocítují přímo svatou povinnost odvodit z Bible nějakou universalistickou, kosmologickou koncepci. Jejich smůlou je, že mají k dispozici jediný text, který musejí neustále dokola skloňovat, vytrhovat ze širšího kontextu a sémanticky přetěžovat – to je ona zdánlivá výjimka v první kapitole Bible (pak je tu už jen několik opravdu okrajových zmínek v žalmech či u Jóba). Silnou převahu poptávky nad nabídkou pocítujeme už tehdy, když se v Bibli hledá *jakékoliv* přírodní téma, aby se jím podepřela nějaká teologická kosmologie či teologie stvoření. Tím horší to je, když v Bibli hledáme něco speciálnějšího – třeba jevy astronomické, aby se na nich mohli realizovat různí věřící hvězdáři jako třeba já. Pak je každá sebemarginálnější zmínka dobrá, aby se na ní postavila dalekosáhlá exegese a historická rekonstrukce.

Proč o tom mluvím? Proto, abychom se nedivili záplavě literatury, odvážných až divokých interpretací a spekulací týkajících se jediného explicitně astronomického tématu v Bibli – příslovečné betlémské hvězdy; a to už od středověku. Tím, že je v Bibli jediná, cítí řada astronomů a exegetů potřebu za každou cenu ji vysvětlit a pokud možno z ní vytěžit co nejvíc, přinejmenším přesnou dataci Ježíšova narození. Přitom ovšem zacházejí s biblickým textem ryze *fundamentalisticky* a zcela ignorují základní exegetická pravidla, především analýzu žánru a ohled na literární funkci textu. Snad lze říci, že hlavní proud vykladačů dnes hledí na použitelnost astronomických a přírodních „reálií“ v Bibli (a obecně ve všech náboženských textech) se skepsí a zdůrazňuje roli tradičního procesu, který jednotlivé látky a motivy v textu mnohonásobně přetvořil, zasadil do nových kontextů a reinterpretoval tak, že z poslední písemně fixované (kanonické) podoby textu nelze zpětně rekonstruovat ani jeho starší podoby, natož všechny historické a přírodní okolnosti, které se podílely na jeho vzniku. Jakkoliv může být tato skeptická metodologie vypadat alibisticky, je alespoň vědecky poctivější než rychlé a snadné interpretace jevů, jak jsou *an sich* k nalezení v textu.

¹ Srv. Moravec, J: *Universum* 28 (1998), 21–40; <http://www.etf.cuni.cz/~moravec/texty/scith.html>

² tehdy Husova bohoslovecká fakulta, dnes Evangelická teologická fakulta Univerzity Karlovy

³ Srv. Moravec, J: *Universum* 18 (1995), 9–15; <http://www.etf.cuni.cz/~moravec/texty/galilei.html>

Z předešlého již plyne základní odpověď na otázku v titulu: „jev astronomický, nebo literární?“ To, že je betlémská hvězda jevem literárním, je jaksi triviální – víme o ní z Matoušova evangelia, nikoliv z astronomického pozorování. Kupodivu ne všechny práce, které se jí zaobírají, berou tento triviální fakt dostatečně vážně. Neplyne z toho ovšem, že by v pozadí nebyl žádný zajímavý astronomický aspekt. Jen – a to nelze dostatečně zdůraznit – nemůžeme astronomicky interpretovat těch pár matoušovských veršů, jak je prvoplánově slycháme o Vánocích v kostele. Tak to bohužel činí řada prací i populárních článků⁴.

U nás se problémem seriosně zabýval především prof. Arnošt Dittrich (1878–1959). Můj příspěvek vychází předně z jeho článku⁵, pak z monografie R. E. Browna⁶ a dalších zdrojů.

2. Ahistoricita textu

Zkusme nejprve rekapitulovat, co lze o žánru vánočních příběhů říci obecně:

Když pomineme apokryfní literaturu (např. Protoevangelium Jakubovo aj.) jako vesměs druhotnou a odvozenou, máme o Ježíšově narození zmínky jen u Matouše a Lukáše. Řečeno negativně: okolnostmi Ježíšova narození se ani náznakem nezabývají epištoly (čili nejstarší nz. spisy); z evangelií o nich NIC nevědí Marek (nejstarší ze synoptiků) ani Jan. Příběhy o narození připojují pouze Matouš a Lukáš, činí to ovšem každý svým způsobem, takže mezi jejich příběhy neexistuje žádný společný prvek kromě partenogenese a betlémské lokace. Dokonce se oba příběhy vzájemně vylučují (jeden se datuje do doby vlády Heroda Velikého, tedy nejpozději 4a⁷, druhý ke Quiriniovu správcovství, tedy 7p.) Nepřehlédnutelným faktem je, že vánoční příběhy nemají ani sebemenší ohlas (byť třeba nepřímou narážkou) v celém zbytku NZ. Veškeré společné synoptické tradice o Ježíšově působení a kázání na jeho narození nenavazují ani slovem (a to ani u Mt a L). Toto mlčení celého zbytku NZ je natolik zřetelné, že vylučuje možnost, že by o Ježíšově narození existovala nějaká autentická tradice pocházející od pamětníků (pak by se jí – alespoň rámcově – Mt a L přidrželi a nepsali každý svůj příběh). Nezbyvá tedy, než oba „vánoční“ příběhy považovat za legendární doplňky připojené na okraj evangelií, autorská díla obou evangelistů⁸. Jediným společným zájmem obou evangelistů bylo lokalisovat Ježíšovo narození do Betléma a tím podpořit christologii Ježíše jako mesiášského davidovského krále, očekávaného židovskou eschatologií. Každý z nich však k tomu účelu vytvořil jiný „apokryf“⁹. Oběma chybí snaha po historické pravděpodobnosti. Cílem obou evangelistů zjevně bylo pospojování christologických titulů Božího synovství a davidovského království a naplnění

⁴ Např. Josef Šuráň, *O hvězdě betlémské, Říše hvězd* 73 (1992), 180–183 a monografie téhož autora *The Star of Bethlehem*, Energoprojekt Praha, 1991

⁵ A. Dittrich, *Hvězda betlémská, Říše hvězd*, 1941, 6–11

⁶ Raymond E. Brown, *The Birth of the Messiah*, G. Chapman, London, 1977

⁷ pro stručnost zápisu používám namísto př. n. l. / n. l. označení a / p (ante / post)

⁸ Nepřekvapuje, že podobný legendární charakter vykazují i příběhy o vzkříšení – v kontrastu k příběhům pašijním, které se dobře shodují ve všech 4 evangeliích a jsou nepochybně zaznamenány pamětníky krátce po událostech.

⁹ Vnitřních logických rozporů ve „vánočním evangeliu“ je vůbec pozhnaně. Sám betlémský akcent na davidovský původ Ježíšův je v pikantním protikladu k jeho partenogenesi (z Davidova rodu byl Josef!) – mimochodem, zmínky o partenogenesi jsou také výhradně ve vánočních legendách Mt a L, nikde jinde v NZ! Absurdita Lukášova zdůvodnění cesty do Betléma je tak zjevná, že to snad musí mít nějaký skrytý smysl. Atd...

několika sz. proroctví, o která se opírala eschatologická očekávání v tehdejším židovstvu. K tomu Mt i L připojili další motivy podle vlastních preferencí. Jedním z těchto dodatečných motivů – vložených z teologických, naprosto nikoliv historiografických důvodů – je i příběh o hvězdě a mudrcích (*magoi*) v Mt 2.

3. Literární předlohy a analogie

Motivy obsažené v Mt 2,1-23 byly v hellenistické době pevným prvkem legendistiky. Matoušovo evangelium v tomto smyslu vyhovuje dobové objednávce. Nápadně často se společně vyskytují obě součásti matoušovské legendy: (a) nadpřirozené, astrální signifikace narození významné osobnosti + (b) úklady, pronásledování a záchrana dítěte.

Příklady:

- Nejdůležitější: Bileámovo proroctví Nu 22-24, spec. 24,17: „Vyjde **hvězda** z Jákoba”. Tento výrok byl v nz. době spojován s mesiášským očekáváním – doloženo z kumránských textů. Přímá narážka však v Mt 2 chybí.
- Targumy k Ex: Mágové (TgJ k Ex 1,15; ExR 1,18 k Ex 1,22) resp. znalci Písem (Jos. Flavius, Antiq. 2,206) předpovídají narození Mojžíše faraonovi – ten podniká kroky k jeho zahubení.
- Narození Mithridata Eupatóra je ohlášeno kometou (?); útěk do hor.
- Kýros: narození předpovězeno Astyagovi ve snu vyloženém mágy (!), pokus o vraždu dítěte(!), záchrana díky pastýři (!) výměnou za mrtvé dítě
- Augustus: sen vyložený astrologem Nigidiem Figulem, pokus senátu o zmaření výchovy
- narození dalších osobností: Asklépios, Alexandr¹⁰
- Zarathuštra: narození ohlášeno v matčině snu
- narození Mithrovo v jeskyni za světelných efektů
- Hagada o narození Abrahamově a pronásledování ze strany urského krále Nimroda (rel. pozdní tradice)
- Krišna, Perseus, Héraklés, Dionýsos, ...

Spojení obou motivů – mágovsko-hvězdného a héródovského – do jednoho příběhu je někdy považováno za druhotné. Spekulace o dvou původně nezávislých tradicích jsou však neprůkazné, rozhodně je nelze z kanonického textu zpětně rekonstruovat. Navíc vystupují spolu i v mnoha analogických biografických legendách.

Z množství těchto literárních narážek a analogií by bylo možno jednoznačně uzavřít, že „Betlémská hvězda” je opravdu jevem čistě literárním. O to překvapivější je, že ani pátrání po astronomické předloze nemusí být zcela bez výsledku a že souvislost s héródovskými represemi může mít historické jádro.

4. Pátrání po astronomické předloze

Ačkoliv jde o text legendistický a nečinící si ambice být zprávou o události (takže veškerá datování Ježíšova života na základě betlémské hvězdy jsou předem odsouzena k nezdaru), mají jeho propriety své pevné místo v kulturním kontextu doby a zapadají do celku, jehož smyslem

¹⁰ srv. U. Luz, *Das Evangelium nach Matthäus (Mt 1–7)*, Benzinger / Neukirchener Vlg., 4. vyd. 1997, str.114–115 a tab. na str. 84

je legitimisovat Ježíše jako očekávaného eschatologického krále – mesiáše. Má tudíž smysl otázka, co je „za nimi“ nebo lépe: co je jejich předlohou, na niž odkazují.

Přiznejme předem, že tato otázka – přinejmenším v souvislosti s „betlémskou hvězdou“ – nemá jednoznačné a dokazatelné řešení. Nelze vyvrátit ani „nulovou variantu“: totiž, že text Mt 2,1-12 je pouze Matoušovou fabulací bez jakékoliv předlohy. To by ovšem bylo řešení nepřilíš uspokojivé. Pátrejme tedy po historické předloze či asociaci, kterou měl text vybavit, u vědomí, že sám astronomický motiv je jednou věcí a jeho přeznačení a zasazení do matoušovského kontextu je druhou věcí, přičemž Matouš (jistě záměrně) nebazíruje na technických podrobnostech věštby. Jelikož jsme v tom odkázáni jednak na dochované prameny, jednak na astronomické výpočty, musíme se ptát:

- Jaké astrální a astrologické asociace mohly být spojovány s narozením (mesiášského) krále?
 - Které z těchto asociací se mohly explikovat přibližně kolem přelomu letopočtu a mohly být – ještě v živé paměti Matoušových současníků – pozadím jeho vánoční legendy?
 - Má některá z možných interpretací oporu v mimobiblických pramenech?
- Všechny tyto 3 otázky stanovují nutné (nikoliv postačující) podmínky pro relevantní interpretaci.

4.1. Mágové z Východu a Héródés

Soustředme se na znění Mt 2,1-10. Z kanonického znění je velmi nesnadné vytrít, co může být přímou reminiscencí věštbého úkazu a co je jeho literární přeznačení. Příběh obsahuje několik prvků, které spolu nemusely původně souviset:

- mágové z východu (v. 1)
- „hvězda na východě“ ohlašující narození krále Židů (v. 2)
- ohrožení Heroda a jeho krvavé represe (v. 3, 7, 12, 16)
- mesiášská interpretace a nasměrování do Betléma (v. 5, 9, 10)

Poslední prvek je nejzřetelněji legendistický a zjevně zpětně fitovaný na Ježíšovu osobu (analogie onoho absurdního lukášovského putování z místa trvalého bydliště do bydliště o 40 generací staršího prapředka kvůli úřednímu úkonu).

Magoi apo anatólón – mágové z Východu – jsou sice velmi pravděpodobným, ale obtížně vystopovatelným prvkem příběhu. *Mágové* bylo tehdy označení mazdaistické kněžské třídy, která za Arsakovců nabyla zvláštního významu, již v posledních 2 staletích př.n.l. se však začalo tohoto označení používat také pro zasvěcence do tajných nauk a magie. Každopádně si lze mágy v našem kontextu představit jako představitele intelektuální elity východní (parthské) říše, zběhlé v záležitostech náboženských, věštbých a astrologických i astronomických (což v oné době nebylo možno oddělit). Astrologie, navazující na babylonskou tradici, prošla v helenistickém období mohutným rozvojem a v základních rysech se ustálila do podoby, ve které je praktikována dodnes. Tito mágové mohli být dobře obeznámeni i s židovskou eschatologií prostřednictvím babylonské diaspory; koneckonců, židovská eschatologie a apokalyptika 1. stol. a. včetně koncepce *spasitele – mesiáše – Saošjanta* má zřetelné perské kořeny. Čili mágové předpovídající na základě nebeského jevu narození krále nebo dokonce eschatologického spasitele zapadají do historických souvislostí docela dobře.

Tato úvaha vypadá na první pohled korektně, ale pro rekonstrukci předlohy nemá velký přínos. Nelze totiž předpokládat, že si těchto souvislostí měl být vědom čtenář Matoušova spisu. Předpověď narození významného židovského krále mohla sice přijít z Východu, ale stejně mohla vzniknout i na palestinské půdě. Jediný pramen, který s takovou předpovědí počítá – jak ukážeme – tuto otázku neřeší. Jakkoliv je vystoupení „mágů z Východu“ (resp. astrologická předpověď vypracovaná na Východě, ať už Peršany, nebo diasporními Židy) dobře

představitelné, je historicky nedoložitelné. Předpověď mohla stejně dobře vzniknout i v Palestině – astrologie byla doloženě pěstována kumránskou sektou a velmi pravděpodobně i jinými židovskými skupinami.

Navíc může být zařazení „věstců z Východu“ (*apo anatolón*) – jako na tolika jiných místech u Matouše – narážkou na starozákonní paralelu: zde na pohanského věštce Bileáma, příšlého *ex horeón apo anatolón* (LXX¹¹ Nu 23,7), aby uvítal příšlého Israele tak, jako mágové jdou vítat narozeného židovského krále navzdory objednavce Balákově resp. Héródově.

K mesiášské interpretaci: Mágové v Matoušově příběhu kupodivu nepátrají po Saošjantovi – spasiteli světa očekávanému perskou i židovskou eschatologií (jak by jim velela jejich profese), ale po „právě narozeném králi Židů“ (což je logicky přivede za Héródem). Směrem k mesiáši má v příběhu (napohled neočekávaně) obrátit pozornost až Héródés. Z tohoto obratu však nelze mnoho vyvodit, protože zjevně zapadá do Matoušova záměru legitimisovat Ježíše jako mesiáše a davidovského krále (proto též citace Mi 5,2). Navíc je zde nepochybně záměrná paralela k pašijnímu příběhu (jako zarámování Ježíšova příběhu): pro cizince – pro „mágy z Východu“ a pro Piláta je Ježíš „králem Židů“. Mesiáše v něm mají rozpoznat až sami Židé. Mágové Ježíše jako krále ctí; Pilát se ho aspoň zastává jako neškodného. Zato Židé – nejdřív Héródés, nakonec Sanhedrin – myslí na mesiáše a podle toho s Ježíšem jednají („hádej, Mesiáši, kdo tě udeřil“ – Mt 26,68). Tento protiklad je v pašijním příběhu nejdůsledněji rozveden právě u Matouše, takže paralela s Mt 2 nepřekvapuje. Jde však o prvek povýtce literárně-zvěstný.

Zato zbývající 2 prvky příběhu jsou historicky velmi pravděpodobné a lze u nich hledat historické předlohy s nenulovou šancí na úspěch. Jakékoliv mesianistické hnutí by se muselo v první řadě obrátit proti nenáviděnému Héródovi, což by už mohlo být historicky zaznamenáno. Matoušovské „vraždění neviňátek“ může být skutečně ozvukem Héródových represí vyvolaných „královskou (mesiášskou) předpovědí“.

Jediným historickým pramenem, který lze dát do přímé souvislosti s Mt 2, je zpráva zaznamenaná u Josefa Flavia (*Antiquitates*, 17, 32):

Ti pak ... uvěřili předpovědi příšlé od Boha předpovídající Héródovi Bohem ustanovený počátek pádu, jemu i rodu jeho, království onomu odejmutí ... A jelikož to neušlo Salomé, bylo to vyzraženo králi, a proto někteří u dvora přišli o život. A král zahubil nejvinnější fariseje, Bagoa, eunucha Kára a některé z nejctnějších a své oblíbence. Povraždil každého, kdo v domě něco podnikal, komu to ten fariseus řekl. ...

Zde máme přesně tu kombinaci motivů, kterou hledáme: věštba (pravděpodobně astrologická) ohrožující Héróda a následná krvavá represe proti všem, kteří s tím mohou mít, byť vzdáleně, něco společného (srv.: povraždění dětí pro jistotu až do věku dvou let, Mt 2,16)¹². Matouš si námět pochopitelně přizpůsobuje a vkládá do něj další motivy. Pátrání po předloze matoušovské betlémské hvězdy se nám však zužuje na pátrání po „předpovědi Héródova pádu a rodu jeho a království onomu odejmutí“, jež mohla mít i formu předpovědi „narození krále Židů“.

4.2. Hvězda, nebo horoskop?

Pro bližší specifikaci „hvězdy“ poskytuje v textu jediný záchytný bod formulace ve 2. verši: „Kde je ten právě narozený král Židů? Viděli jsme na východě jeho hvězdu a přišli jsme se mu poklonit.“ (ČEP). Jednak proto, že jde o citaci přímé řeči (kterou tradiční proces zachovává

¹¹ tj. Septuginta (tak i dále)

¹² Mimochoodem, Josef Flavius i evangelista Matouš psali v době zhruba stejně vzdálené od událostí: Josef Flavius sepsal *Židovské starožitnosti* na konci 1. stol., Mt se datuje na přelom 70. a 80. let.

konservativně, zatímco narrativní rámec bývá spíše upravován), jednak pro obsažené 2 konkrétní prvky:

- hvězda ukazuje specificky na „právě narozeného krále Židů“
- hvězda je viděna „na východě“ – *en té anatólie*

Pro pátrání po předloze hvězdy je tedy podstatný „právě narozený král Židů“, což je již natolik úzká specifikace, že podstatně omezuje počet možných vysvětlení.

Většina článků o *Betlémské hvězdě* se vyčerpává tím, že uvádějí výčet mimořádných jevů na obloze v době kolem přelomu letopočtu – především komety a novy, popř. jasné, tzn. opticky výrazné, konjunkce hvězd s planetami. Žádná z těchto interpretací však není použitelná, a to ze dvou důvodů: jednak nejsou podobné „hvězdy“ v dobových pramenech zaznamenány, jednak samy o sobě nemohou poskytnout dostatečně specifickou předpověď.

Komety nepřipadají v úvahu vůbec, protože měly ve středomořské oblasti přiřčenu roli neblahých znamení (narozdíl od Číny). Spekuluje se o Halleyově kometě (v perihelu 10. října 12a), jejíž dráha protla ekliptiku v Blížencích s hlavou otočenou ke Lvu, což mohlo asociovat „Lva z Judy“ (Zj 5,5 narážkou na Gn 49,9)¹³. To je ovšem pouhá spekulace bez jakéhokoli dokladu. O tomto návratu Halleyovy komety dokonce není ze středomořské oblasti dochován žádný záznam; jen z Číny. Pouze Órigenés uvažoval o „kometě, která se příležitostně objevuje či meteoru...“ (*Contra Celsum*, 1,58) jako protikladu normální hvězdy.

Nova či supernova rovněž není doložena (opět jen z Číny k r. 5a), její výpovědní hodnota by byla ještě nižší než u komety.

Jako jediný relevantní kandidát zbývá konstelace planet, tzn. fenomén astrologický. Výpověď konstelace resp. horoskopu je totiž dostatečně specifická a řídí se přesnými pravidly, která již byla v té době ustálena. Závisí na charakteru planet, kterých se týká, na aspektu mezi nimi a na poloze planet na ekliptice (znamení). Všechny tyto prvky upřesňují výpověď i předmět, kterého se výpověď týká.

4.3. Trojitá konjunkce Jupitera a Saturna r. 7a

Bylo navrženo několik astrologicky významných konstelací¹⁴, historické prameny však poskytují nejvíce dokladů k „velké“ (či trojité) konjunkci Jupitera a Saturna v Rybách r. 7a.

Podstatná je formulace v Mt 2,2: „*Eidomen autú ton astera en té anatólie*“ („viděli jsme jeho hvězdu na východě“). *Východ* zde pravděpodobně neznamena světovou stranu, v tom případě by byl v plurálu a bez členu (*en anatolais*). Hvězda tedy nebyla viděna pozorovatelem pobývajícím na Východě (od Palestiny); formulaci lze nejspíše přeložit „viděli jsme jeho hvězdu na ascendentu“ resp. „při heliaktickém východu“. Hvězdou krále pak může být s ohledem na orientální symboliku jediné planeta Jupiter.

Vysvětlující exkurs – heliaktický východ

V průběhu noci lze pozorovat většinu oblohy, která vychází nad obzor v dané zeměpisné šířce (zjednodušeně: část oblohy, která je východně od Slunce, je viditelná po jeho západu večer, část západně od Slunce před jeho východem ráno). Objekty, které jsou příliš blízko u Slunce (pro planety: rozdíl ekliptikálních délek planety a Slunce menší než cca 15° v závislosti na roční době a zeměpisné šířce) nejsou pozorovatelné vůbec. Během roku postupuje Slunce po obloze vůči stálícím od západu k východu (ve směru rostoucí ekliptikální délky). Z toho vyplývá: po období nepozorovatelnosti kolem konjunkce se Sluncem se objekt objeví západně od Slunce, tzn. vychází dříve než Slunce a začne být

¹³ E. Burrows, *The Oracles of Jacob and Balaam*, London 1938, 97–100

¹⁴ Např. J. Šuráň preferuje konjunkci Jupitera, Venuše a Merkura r. 12a, ovšem na základě naivního doslovně realistického chápání textu.

pozorovatelný krátce před východem Slunce nad východním obzorem. Den, kdy je objekt po konjunkci se Sluncem poprvé pozorovatelný volným okem na obloze, se nazývá jeho heliaktickým východem; analogicky den, kdy je naposled pozorovatelný večer nad západním obzorem, je jeho heliaktickým západem. To platí pro hvězdy (stálice) i pro planety. Protože pohyb Slunce po obloze je rychlejší než pohyb vnějších planet (Mars–Saturn), je proces pro stálice i pro vnější planety stejný. Vnitřní planety (Merkur a Venuše) se nikdy nevzdalují od Slunce o víc než o určitý úhel (maximální elongace), takže heliakticky vycházejí a následně zapadají na téže straně od Slunce (střídavě na východě při východní elongaci („Večernice“) a na západě při západní elongaci („Jitřenka“)). Období nepozorovatelnosti mezi hel. západem a východem trvá u planet cca 1 měsíc.

Mesopotamská astronomie a astrologie věnovala heliaktickým východům a západům planet velkou pozornost – hel. východ byl považován za „zrození“ planety. V případě královské (Mardukovy – Jupiterovy) hvězdy „zrození krále“. Nejstarší systematická pozorování heliaktických západů a východů planet (konkrétně Venuše) jsou doložena z doby starobabylonského krále Amisadugy (1581–1561a; datace je založena právě na základě pozorování Venuše) v klínopisném astronomickém kompendiu *Enuma Anu Enlil*¹⁵.

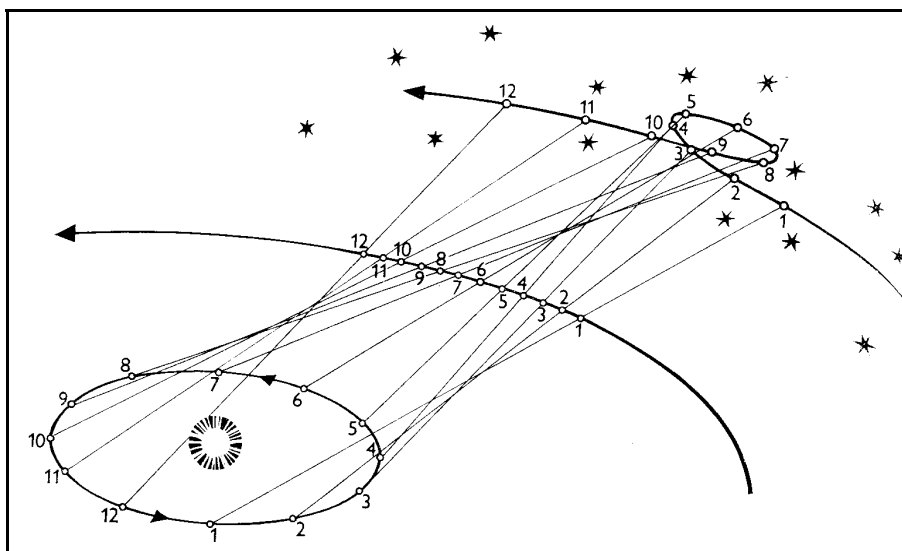
Sám heliaktický východ Jupitera není nijak vzácnou událostí – dochází k němu každoročně; r. 7a (resp. 6a podle astronomického počítání) jej však provázely mimořádné astrologické souvislosti, které narození krále spojovaly se Židy v Palestině a obracely předpověď proti Héródovi. Mimořádnost situace 7a spočívala v těchto okolnostech:

- a) Krátce po heliaktickém východu „královské hvězdy“ Jupitera nastala konjunkce se „židovskou hvězdou“ Saturnem.
- b) Tato konjunkce se v průběhu roku 3x opakovala, což z ní učinilo astrologickou událost nejzásadnějšího významu; všechny 3 kontakty planet byly pozorovatelné
- c) a všechny 3 kontakty se odehrály ve znamení Ryb, které signifikovalo jednak (jakožto ryby) zemi Amurru – přímořskou Syropalestinu, jednak (jakožto poslední znamení zodiaku) poslední věk.
- d) Při heliaktickém východu byl Jupiter v opozici na slábnoucího Marta – hvězdu Héródovu.

Vysvětlující exkurs – smyčky a trojitě konjunkce

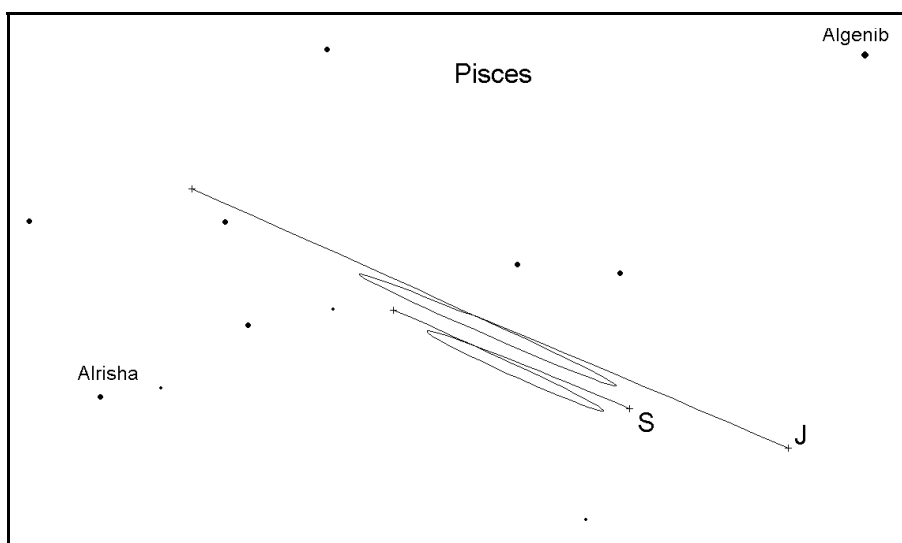
Konjunkce planet se rozumí okamžik jejich nejtěsnějšího přiblížení na obloze. Protože dráhy planet jsou jen nepatrně skloněny vůči ekliptice (obíhají Slunce přibližně v téže rovině jako Země), je jejich ekliptikální šířka malá a konjunkce tedy znamená okamžik, kdy mají stejnou ekliptikální délku. K tomu dochází, když rychlejší planeta „předhání“ pomalejší planetu (např. Jupiter Saturna). Situaci komplikuje geocentrická perspektiva: při pohledu ze Slunce bychom pozorovali pouze vlastní pohyb planety okolo Slunce stále v témže (přímém – prográdním) směru. Při pohledu ze Země se do viditelné polohy planety navíc promítá pohyb Země kolem Slunce. Je-li Země na stejné straně od Slunce jako vnější planeta (z geocentrického pohledu: kolem opozice planety se Sluncem), rychleji obíhající Země planetu „předbírá“, takže planeta se zdánlivě „vrací“ po ekliptice (zpětný – retrográdní pohyb) a její dráha po obloze tvoří „smyčku“:

¹⁵ srv. B. L. van der Waerden, *Die Anfänge der Astronomie*, Groningen, 1966, str. 34–50

obr. 1: vznik „smyček“ na geocentrických drahách planet¹⁶

Čím je planeta vzdálenější, tím menší smyčky vytváří. Pokud shodou okolností dochází ke konjunkci planet v době blízké jejich oposici se Sluncem, může se stát, že smyčka vzdálenější planety leží celá uvnitř smyčky bližší planety („uvnitř“ ve smyslu intervalu ekliptikálních délek). V tom případě se planety potkají na obloze třikrát: poprvé v prográdním pohybu bližší planeta předbíhá vzdálenější, podruhé ji předbíhá v retrográdním pohybu, potřetí znovu v prográdním pohybu. Konjunkce tedy nastává v jednom roce třikrát – trojnásobně, což násobí její astrologický význam.

obr. 2: dráha Jupitera a Saturna od 25. 3. 7a do 5. 3. 6a¹⁷

Nyní proberme postupně průběh jevu (časové údaje jsou uváděny v juliánském kalendáři a juliánském datu JD):

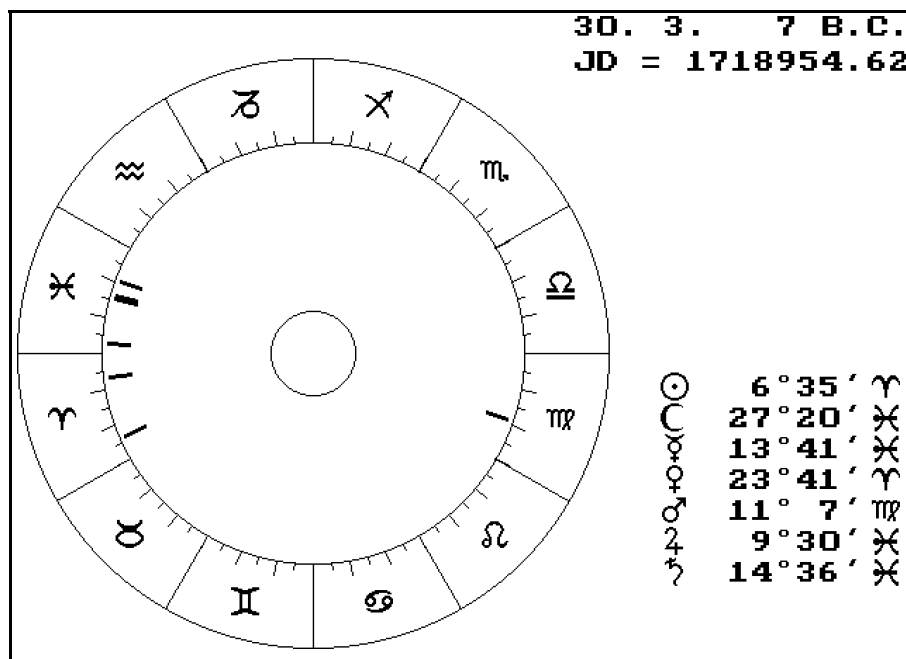
- Heliaktický východ Jupitera v Jerusalemě (32° sev. š., 35° vých. d.) nastal přibližně 30. března 7a před 5. hodinou ranní JD = 1718954,62. Ekliptika měla v té době nejmenší možný

¹⁶ obrázek převzat z knihy: V. Vanýsek: *Základy astronomie a astrofyziky*, Academia, Praha 1980, str. 64

¹⁷ obrázek vytvořen pomocí programu CyberSky, <http://www.cybersky.com>

sklon k obzoru, takže Jupiter byl pozorovatelný až ve vzdálenosti 27° od Slunce. Jupiter byl na 9° 30' znamení Ryb.

- Právě v té době byl Jupiter v opozici na Marta (11° znamení Panny). Mars byl po opozici se Sluncem (10. března), takže jeho jasnost slábla; i v opozici byla jeho jasnost relativně malá: $-1,5^m$ (dosahuje až $-2,8^m$). Postavení planet na ekliptice:

obr. 3: postavení planet při heliaktickém východu Jupitera¹⁸

- Krátce po Jupiteru vychází heliakticky i Saturn (7. dubna), vzdálenost obou planet je 4,5° a rychle se přibližují.
- 21. května (JD = 1719007) nastává první konjunkce v prográdním pohybu na 19° 51' Ryb viditelná na ranní obloze.
- 6. července je Saturn v zastávce na 21° 39' Ryb, mění směr pohybu na retrográdní; 17. července je v zastávce Jupiter na 24° 43' Ryb.
- 20. října (JD = 1719159) nastává druhá konjunkce v retrográdním pohybu na 15° 35' Ryb
- 11. listopadu je Jupiter v zastávce na 14° 45' Ryb, mění směr pohybu na prográdní.
- 17. listopadu (JD = 1719187) nastává třetí konjunkce na 14° 48' Ryb; Saturn je právě v zastávce.

Že tato trojitá konjunkce neušla pozornosti, dokládají hned dva dochované prameny. Oba obsahují pouze kalendář úkazů (na způsob moderních tabulek efemerid) bez astrologické interpretace.

- Klínopisná tabulka nalezená v Sipparu (údajně nejmladší klínopisný text vůbec¹⁹) zaznamenává úkazy v období pokrývajícím rok 7a. Celý úkaz je detailně popsán včetně dnů

¹⁸ obrázek je vytvořen vlastním horoskopickým programem autora

¹⁹ publikace: Schaumberger: *Der jüngste datierbare Keilschriftentext*, Analecta orientalia, Roma, 1927 (?)

jednotlivých konjunkcí a zastávek. Sluneční chrám v Sipparu byl nejvýznamnějším centrem astronomické vědy v tehdejší době.

- „Berlínská tabulka” – obdobná tabulka úkazů na egyptském papyru pokrývající období 17a–10p²⁰.

4.4. Trojitá konjunkce očima židovského vykladače

Úkaz takového kalibru nemohl ujít pozornosti židovských astrologů – opravdu není třeba vypomáhat si představou chaldejských či perských „mágů z Východu”. Židovstvo oné doby žilo vypjatým očekáváním konce věků, který mělo zahájit narození eschatologického židovského krále – mesiáše. Politicky bylo toto očekávání akcentováno odporem k nadvládě Římanů a zejména proti krutovládě Héródově. Héródés byl rodem napůl cizinec – Edómec a kolaborant s římskou mocí. Očekávaný mesiáš měl být jeho protikladem – skutečný Žid z královského rodu Davidova, který odstraní héródovce, obnoví Davidovu říši a naplní eschatologická proroctví o dobrovolném poddání se národů Hospodinu a jeho pomazanému na Sijónu.

Doklady o aktivním pěstování astrologie nacházíme u essejské sekty v Kumránu²¹. Pravověrnější fariseové měli od veškerých věšebných praktik odstup, ale obě skupiny komunikovaly a pokud šlo o jakoukoliv záležitost namířenou proti Héródovi, nemohli ji fariseové ignorovat – jak ostatně ukazuje i citovaná epizoda z Josefa Flavia.

Pokusme se proto rekonstruovat interpretaci astrologické situace r. 7a očima židovského vykladače. Nejprve ale musíme upřesnit roli ostatních dvou planet: Saturna a Marta a znamení Ryb, ve kterém se konjunkce odehrála.

4.4.1. Saturn – hvězda Židů

Pro tvrzení, že planeta Saturn byla považována za zvláštního spřízněnce a ochránce Židů, existuje řada dokladů; bohužel však vesměs až středověkých – s jednou výjimkou. Tato výjimka je však natolik instruktivní, že si zaslouží zvláštní pozornost. V proroctví Amosově (Am 5,26) vytýká prorok Israelcům: „Ponesete Sikkúta, svého krále, Kijúna, své obrazy, hvězdu svého boha, to, co jste si udělali.” ČEP zde není zcela přesný. „Vaše obrazy” a „hvězda vašeho boha” patří podle syntaxe hebr. věty ke *Kijúnovi*. Jméno Kijún je *hapax legomenon* (vyskytuje se pouze na tomto místě) a to velmi podezřelé. V LXX jsou jména přepisována jako *Moloch* a *Raifan*: řec. „*kai anelabete tén skénén tú Moloch kai to astron tú theú hymón Raifan*”. Septuagintní podobu jména musíme považovat za původnější. Zachycuje totiž znění jména z 2. stol. a., zatímco hebrejský text poté ještě prošel rabínskou redakcí a samohlásky byly zaznamenány až masoretáři v 8. stol. Zde, jako i na řadě dalších míst SZ, je odlišné znění jména vysvětlitelné právě rabínskou redakcí: redaktoři záměrně retušovali pohoršlivá jména obsahující jména pohanských model a božstev. Nejznámějším příkladem je systematická záměna theoforního prvku *-baal* (božstvo, hlavní náboženská „konkurence” Hospodinova) za *-bóšet* (hanba). V Am 5,26 je takto zcela důsledně zaměněn vykřičený (a podle kontextu vysoce pravděpodobný) Moloch za Sikkúta. Dá se tedy očekávat podobná úprava i u Raifana. Zde byla retuš jemnější – týkala se jen samohlásek (což dělali masoretáři častěji, neboť hleděli zachovat konsonantní text; Molocha však zamaskovat samohláskami dost dobře nelze). Kijún vznikl opunktováním konsonant k-j-w-n. Ty lze stejně dobře opunktovat jako Kajwan resp. Kéwán, kde jod se stane podkladem

²⁰ Brown, str. 172

²¹ srv. J. H. Charlesworth: *Jewish Interest in Astrology during the Hellenistic and Roman Period*, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, W. de Gruyter, 1987, sv. 20.2, str. 926–950

samohlásky é; jde o dvě varianty výslovnosti téhož jména. Jedinou odlišností je počáteční R podle LXX, které lze vysvětlit opisovačskou chybou (ve fénické abecedě, kterou používali Židé v době vzniku LXX, bylo snadné písmena kaf a réš zaměnit²²). Původnost formy „Kéwán“ potvrzuje i *Syriaca*. A to je přesně jméno planety Saturn ve staré syrštině i v akkadštině („Kaiwanu“ na zmiňované tabulce ze Sipparu). Je tedy mimo pochybnost, že „hvězdou jejich boha“ byl Kéwán = Saturn a že máme před sebou čítankovou ukázkou retuše či censury textu rabínskou redakcí.

Středověké doklady shrnuje Dittrichův článek v Říši hvězd²³. Pocházejí z nejrůznějších míst a jsou natolik četné, že patrně musí vycházet ze společného starověkého zdroje.

4.4.2. Mars – hvězda Héródova

Zde se nelze odvolat na nějakou starou tradici. Pokud však chtěl židovský astrolog přiřknout Héródovi hvězdného signifikátora, sotva mohl najít vhodnějšího, než byl rudý a násilnický Mars (= Nergal). To si Héródés zasloužil jednak stylem své vlády, především však svým edómským původem: Edóm je odvozen od hebr. kořene ʾ-d-m = být červený (srv. etiologisující slovní hříčky na účet praotce Edómců Ezaua: Gn 25,25.30). Cizák – krvavý, rudý Edómelec je jednoznačně Martem.

4.4.3. Ryby – znamení Židů a posledního věku

Je doloženo, že znamení Ryb v babylonské astrologii signifikovalo přímořský kraj Amurru – Sýrii, Fénicii a Palestinu. Kromě toho lze předpokládat, že již tehdy (jako ve středo- i novověké astrologii) Ryby jako poslední znamení zodiaku představují transcendenci a eschatologii, záležitosti posledních věcí člověka i světa. Úkaz oznamující počátek eschatologických událostí, např. příchod mesiáše, se tedy musí odehrávat právě v tomto znamení²⁴.

4.4.3. souhrnný výklad

Že se heliaktický východ Jupitera – zrození královské hvězdy – týká specificky Židů, je tedy v horoskopu zdůrazněno „tuplovaně“: jednak těsnou souvislostí heliakticky narozeného Jupitera se Saturnem, se kterým je po celou následující dobu viditelnosti spojen a trojnásobně konjugován; jednak znaméním Ryb signifikujícím židovskou zemi. Ryby nadto usnadňují mesiášskou, eschatologickou interpretaci. Heliakticky vycházející Jupiter je v oposici na Marta, narozený král je tedy protivníkem Héródovým. Héródova hvězda je přitom na ústupu, i v největším jasu (kolem oposice se Sluncem) byla toho roku slabá a nadále slábne. Héródova vláda je tedy oslabena a musí podlehnout novému králi, Héródovy dny jsou sečteny. Vláda nového krále bude trvalá, potvrzená trojnásobně jako poslední slovo řečené v posledním znamení.

Je zřejmé, že tento výklad, který se Héródovým odpůrcům sám vnucoval, musí vést ke vzrušenému vyhlížení jeho pádu a ke snahám běhu věcí napomoci. Těžko si představit jinou

²² G. Schiaparelli: *Die Astronomie im Alten Testament*, Gieszen, 1904, str. 44

²³ Zde je neopakují, neboť není v mých silách ověřit zdroje citací.

²⁴ Mluvíme zde důsledně o zodiakálním *znamení*, ač v antice ještě znamení a souhvězdí, od nichž jsou odvozena, spadají v jedno. Posun znamení (vázaných na polohu jarního bodu) proti souhvězdím způsobený precesí však byl znám již od Hipparcha (190–125a) a astrologie od té doby pracuje zásadně se znameními tj. úseky na ekliptice měřenými od jarního bodu, nikoliv se souhvězdími.

reakci despotovu, než že „povraždil každého, kdo v domě něco podnikal, komu to ten fariseus řekl”, jak zaznamenal Josef Flavius.

4.5. Resumé

Hvězdná předpověď narození *krále Židů*, která poděsila Héróda a vedla ho ke krvavým represím, byla s vysokou pravděpodobností historickou událostí odehrávající se někdy v průběhu roku 7a. Do Matoušovy vánoční legendy však vstoupila jako jeden z dílčích motivů literárního celku. V něm byla uzpůsobena tak, aby se organicky doplňovala s dalšími literárními a teologickými motivy, mezi které patří:

- obecné schema zázračné předpovědi narození a pronásledování dítěte předurčeného ke zvláštnímu poslání
- královské určení dítěte zdůrazněné jednak hvězdnou předpovědí, jednak narozením v Betlémě, jednak královskými dary a proskynésí mágů
- aplikace na osobu Ježíšovu

V Matoušově kontextu jsou již astronomicko-astrologické souvislosti nepodstatné a v pozadí, proto se text nijak nesnaží usnadnit jejich rekonstrukci. Motiv získává v novém kontextu nový smysl: I pohané jsou zváni, aby se poddali Kristu; moudrost a pozornost ke „znamením doby” může člověka ke Kristu přivést.

Co z toho plyne pro dataci narození Ježíše z Nazaretu zvaného Kristus? Naprosto nic!

5. Pozdější tradice o *velké konjunkci*

Naznačená identifikace „betlémské hvězdy” s trojitou konjunkcí Jupitera a Saturna r. 7a prostřednictvím Flaviovy zmínky o protihéródovské agitaci má slabé místo: nevylučuje, že by podobnou roli mohla sehrát i jiná astrologická situace. Hlavním argumentem pro trojitou konjunkci jsou mladší – středověké – prameny, které však přesvědčivě ukazují, že již odedávna se v židovstvu přisuzoval konjunkcím Jupitera a Saturna a zvláště jejich trojitým konjunkcím světodějný, spec. mesiášský význam. Zmínky o tom lze nalézt u řady autorů židovských i křesťanských. Cit. z článku A. Dittricha²⁵:

Tak praví Roger Baco, že velká hnutí náboženská vyvolává konjunkce Jupitera a Saturna. Kardinál Petrus de Alliaco, jenž vyslychal a odsoudil Husa, praví, že Kristus se narodil „in gloria Saturni”. Protože Saturn vládne Židům, jest „moci své nativity králem židovským”. Věděl také o konjunkci Saturna s Jupiterem v době narození Ježíšova a zajímá se o dlouhou periodu trojnásobných konjunkcí. ...

Několikrát pokusili se středověcí Židé určit astrologii, kdy přijde mesiáš. Zprávy o tom jsou ze zemí daleko od sebe vzdálených, od Španělska až do Mezopotamie i Arabie. Signálem měla býti konjunkce Jupitera a Saturna. Maimonides (1135–1204) praví, že víra v tuto messiánskou konjunkci je rozšířena u Židů ve všech zemích. Patrně jde o myšlenku z doby před rozptýlením mezi národy. — Anger vyšetřil, že jen tak zv. velikým konjunkcím přičítal se messiánský význam. Tyto přichází se poblíže bodů zvratu obou planet a mohou se třikrát opakovat. ...

²⁵ V článku nejsou odkazy na prameny, ty má obsahovat spis: R. Hennig: *Das Geburts- und Todesjahr Christi* (1936) s rozsáhlou bibliografií. Bohužel, novější práce tento spis nezmiňují a nepodařilo se mi ho získat. Pokud by některý laskavý medievalista byl ochoten dohledat citáty přímo v pramenech, budu vděčný za jeho nález.

Do moderní diskuse o „betlémské hvězdě“ vnesl trojitou konjunkci Kepler, který na ni zřejmě připadl nezávisle a oklikou: konjunkci Jupitera a Saturna pozoroval v prosinci r. 1603 a hned následující rok objevil jasnou supernovu, kterou považoval za vhodnějšího kandidáta; pak se však vrátil k J-S konjunkci.

Systematicky se mesiášským horoskopem zabývali mezi španělskými Židy²⁶: Abraham bar Chijjá (Chajjá?; zemřel 1136) ve spise *Megillat ha-megallé* (*Svítek zjevení*) hledá souvislost mezi sedmi dny stvoření a světovou historií. Periodisace dějin podle něj souvisí s trojitými konjunkcemi Jupitera a Saturna ve znamení Ryb (!!). Podle jeho výpočtů k nim dochází jednou za 2859 let; poslední se udála r. 1395a a ohlašovala seslání Tóry skrze Mojžíše; příští nastane r. 1464 (křesťanského letopočtu) a bude znamenat příchod mesiáše. S jeho výpočty pracoval později Isák ben Jehuda Abravanel (1437–1508). Spočítal, že k exodu z Egypta došlo 83 let po trojité konjunkci v Rybách určené Abrahamem bar Chijjá na r. 1395a, takže příchod mesiáše určil do období 83 let po stejné konjunkci r. 1464 (s upřesněním na rok 1503).

Výpočty Abrahama bar Chijjá nebyly dostatečně přesné: konjunkce J+S nenastala r. 1395a, nýbrž 1397a, nebyla trojitá, nýbrž jednoduchá a nebyla v Rybách, nýbrž ve Střelci; konjunkce 8. dubna 1464 sice nastala na 4° Ryb, ale byla také jednoduchá. Navzdory tomu židovští astrologové vzácnost trojitých konjunkcí J+S přeceňovali. Trocha statistiky:

Oběžná doba Jupiteru je cca 11,9 roku, Saturnu 29,5 roku. Z toho plyne, že konjunkce nastávají pravidelně po 19,3 roku, čili 5krát za století. Ze 171 konjunkcí, které nastaly mezi roky 1400a a 2000p, bylo 19 trojitých. (2 z toho ve 20. století: 1940/41 a 1981; nejvzácnější byly právě kolem přelomu letopočtu: 522a, 145a, 7a, 333p, pak již častěji), z těchto trojitých nastaly 2 ve znamení Ryb: roku 860a a naše konjunkce roku 7a.

Je historickou ironií, že Abraham bar Chijjá i Isák Abravanel přehlédli fakt, že dost přesně uprostřed období mezi jejich domnělými světodějnými konjunkcemi 1395a a 1464p (které se nekonaly) došlo ke skutečné trojité konjunkci v Rybách roku 7a a že tato událost je spojována s narozením jiného kandidáta mesiášství...

²⁶ Tak zmiňuje Brown, str. 173; zde odkaz na: J. Saraschek: *The Doctrine of the Messiah in Medieval Judaism*, Hrmon, New York, 1968, str. 326 a A. H. Silver: *A History of Messianic Speculation in Israel*, Beacon, Boston, 1959, str. 124–125.